

**КЕҢЕС ӨКІМЕТІ
ТҰСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ
ГАЗЕТТЕРІНДЕГІ
ЭКОЛОГИЯЛЫҚ
ТАҚЫРЫПТЫҢ
БАҒЫТТАРЫ МЕН
КӨТЕРГЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ
(1930-1980)**

Адамның тіршілік көзіне айналған табиғи сұраныс – аса ірі өнеркәсіптік тұтыну деңгейіне көтерілген қазіргі заманда, бұл мөлшерсіз мұқтаждық, табиғаттың тепе-теңдігінің бұзылуына аса зор ықпал етіп, апатқа бастайтын жолға бет бұрып барады. Сондықтан да бұл мәселенің бүкіл адамзатты ерекше алаңдататып, оны шешу үшін ауқымды шұғыл шара қолданып, ғаламдық тұжырым қабылдауды талап етіп отырғаны анық.

Әрине, әлем жұртшылығы қоршаған ортаны қорғау мәселесін жаһандық деңгейде қарастыру керектігіне кешелі-бүгін ғана назар аударған жоқ. БҰҰ құрылған кезден бастап экологиялық мәселелерге халықаралық деңгейде үнемі басты назар аударылып келеді. Оған БҰҰ бастауымен қабылданған халықаралық конвенциялар, хаттамалар дәлел. Сондықтан да, экологиялық күрделі жағдайға қатысты «жаһандық апат» деген теңеудің негізі бар және оның маңызының арта беретіні де шындық. Өйткені, қоршаған ортамен арадағы өзара байланыстың тепе-теңдігін сақтау және оны қорғау мәселесі барған сайын ушығып барады. Ол – мемлекеттік, қоғамдық, билік саясаты деңгейінде қарастырылатын ықпалды да пәрменді және өзекті факторға айналды.

Бұл мәселелер – қоршаған орта мен онда өмір сүріп жатқан адамдарға тигізген зардаптары аса зор, атап айтқанда, жер бетінен жойылуы қаупі төніп тұрған Арал теңізі, деңгейі төмендеп бара жатқан Балқаш көлі, Семей сынақ полигоны, Байқоңыр космодромы, атом түйіршегін шығаратын Үлбі металлургия заводы сияқты т.б. зарары мол «қауіпті экологиялық нүктелер» орналасқан Қазақстан аймағына (әкімшілік емес, географиялық ұғымда) да тікелей қатысты.

Қоршаған ортаны қорғау барысындағы мемлекеттік саясатты жүргізуде БАҚ құралдары оның бөлінбес бір бөлігі болып табылады. XX ғасырдың басында қазақ ұлтының рухани көсемдерінің бірі, халық «ұлт атасы» деп таныған ұлы ағартушы, алғашқы қазақ кәсіби баспасөзінің тұңғыш «бас шығарушысы» (редакторы) А.Байтұрсынов: «Газет – халықтың көзі, құлағы, һәм тілі» – деп атап өткен болатын [1]. Өйткені, қоғамдағы барлық ақпараттар мен хабар-ошарлар осы баспасөз құралдары арқылы таралып, талқылауға ұсынылып, пікір қорытылады. Ал ақпарат құралдарының бұл күндегі мүмкіндігі бұрынғыдан да зор. Мерзімді басылымдардың, радио мен те-

ледидардың, бейне бағдарламалардың, интернет жүйесінің, кинохроникалардың басын құрайтын БАҚ – қоғамдық көзқарасты қалыптастыратын ұлы күшке айналып отыр.

Адамзаттық мәні бар «төртінші билік» ретінде танылған баспасөз құралдары, соның ішінде қазақстандық баспасөз, экологиялық күрделі жағдайдың орын алуына байланысты қандай қоғамдық пікір мен көзқарасты қалыптастыруда қандай белсенділік көрсетті. Ақпараттар әлемінде салыстырмалы талдаулар, ағымдағы күрделі мәселелерді бағамдау – ғаламдық сыпат алып отырғанда, алып географиялық аймақты қамтитын Қазақстанның қазіргі баспасөздерінде экологиялық тақырып қандай деңгейде қамтылады. Сол мәселені шешуге ықпалы қандай? Міне, осындай, аса зәру тақырып ретінде орын алып отырған экологиялық мәселелердің бүгінгі қазақ баспасөзіндегі қамтылу аясын ғылыми тұрғыдан саралап, талдап, тиісті нәтижелерге қорытынды жасау – баспасөздің тарихы мен теориясы үшін өзекті тақырып болып табылады.

Сонымен қатар зерттеу нәтижелерінің тәжірибелік-теориялық маңызын да арттыра түседі. Бұған дәлел ретінде 2017 жылы Астанада өтетін «Болашақ энергиясы» атты Халықаралық мамандандырылған көрменің (ЭКСПО-2017) [2] басты тақырыбы мен мақсаты – қалыптасқан экологиялық күрделі жағдайды дүниежүзілік деңгейде шешу екенін еске салсақ та жеткілікті.

Бұл мәселелерді шешудің басты жауапкершілігі аса маңызды саяси институт – мемлекеттік биліктің мойнына жүктеледі. Экология саласына қатысты пәрменді заң шығару, қоршаған ортаның өзгеруіне байланысты туындайтын өзекті мәселелерді тұрақты және жан-жақты реттеп отыратын мониторингтерді ұйымдастыру, болып жатқан табиғи ауытқуларға шұғыл шара қолдану істері – мемлекеттік билік мекемелерінің басты кезек күттірмейтін міндеті болып табылады. Қазіргі кезеңде өкімет орындары өзінің табиғатты қорғау саласындағы міндеттерін сапалы әрі пәрменді орындауға бұрынғыдан да бетер мүдделі болып отыр. Биліктің алдына – қоғам мүшелерін табиғат қазыналарын барынша ыждахаттылықпен игеруге бағыттайтын ұтымды жолдарды қарастыру, азаматтардың қоршаған ортаны қорғау мәселесіне барынша жауапкершілікпен қарау мәдениетін қалыптастыру, оларға ықпал ету міндеті қойылып отыр.

Қазіргі замандағы әлемдік экологиялық дағдарыс пен алаңдаушылықтың түпкі тамыры – қоршаған ортаға деген тұтынушылық көзқарастың белең алуында жатыр және өзін

табиғаттан тыс сезінуге бейімделіп бара жатқан жас ұрпақтардың экологиялық мәдениетке немқұрайлы қарауымен тікелей байланысты. Мұндай жағымсыз «қасиеттерден» арылту барысында қалыптасқан күрделі жағдайды жоюдың пәрменін арттыруда барлық резервті пайдалану және оның тиімділігін арттыру – бүгінгі таңдағы ең өзекті мәселе болып отыр.

Қазақстандағы өзендерге табиғи су қоймасын жасау науқаны, сонымен қатар экологиялық теңсіздік мәселесі де 1932-1933 жылдары, яғни «бесжылдықта 4 қуатты аудандық Қарағанды, Үлбі, Ленгір, Іле электр станцияларын салу көзделген» кезеңнен, электр қуатын «1, 3 мың киловаттан 110, 7 киловатқа дейін жеткізу» міндеті қойылғаннан басталды. Өйткені, бұл құрылыстарды жүзеге асыру барысында экологиялық қауіпсіздік мәселесі мемлекеттің де, жобалаушылардың да, тұтынушылардың да қаперіне ілінбеген еді. Соның нәтижесінде өзеннің төменгі ағысындағы атыраулар бара-бара қаққа, сортаңға, татырға айнала бастады. Елді мекендер қоныстарын аударды.

ВКП(б) Қазақстан өлкелік сегізінші конференциясында (Алматы, 1934 жылғы 8-16 январь) жер, су мәселесі алғаш рет мемлекеттік шара ретінде қарастырылды. Онда ауыспалы және суармалы егіс, жерді пайдалану, тұрақты егін шаруашылығын қалыптастыру, «Қазақстанның су ресурстарын кең және тиімді пайдалану жөнінде шаралар жүйесін талдап-жасауды» маңызды, ірі шара ретінде белгіленді. «Республикадағы су ресурстарын пайдалану жолындағы күрес – барлық партия ұйымдарының, советтердің және бүкіл колхоздардың маңызды, ірі шаруашылық-саяси міндеті. Мақта мен қант қызылшасын егетін аудандардағы су шаруашылығын дер кезінде ретке келтіру – халық шаруашылығының ерекше маңызды міндеті. Ол үшін мына шараларды дереу ұйымдастырып, жүзеге асыру қажет: а) Салақтық салдарынан тазаланбай қалған барлық су құрылыстарын, каналдар мен су бөлу жүйелерін түзетіп, ретке келтіру; ә) барлық арықтарды дереу аршу, каналдарды, тармақтарды және басқаларды тазалап, ретке келтіру; б) негізгі су жүйелерінің басты құрылыстарын нығайту және Сырдарияның төменгі жағында өзен табанын тереңдету жұмыстарын жүргізу... г) жаңа суару аудандарында, соның ішінде батыс облыстарда бірқатар шараларды жүзеге асыру» міндеті алға қойылды.

Бұл сырттай қарағанда табиғи шикізатты үнемді әрі ұқыпты пайдалануға жетелейтін, ауылшаруашылық мәселесі ретінде көрінгені-

німен, сонымен қатар Сырдарияның төменгі ағыстарындағы су табанын тереңдету» арқылы оның атырауының бедері мен Арал теңізінің деңгейінің төмендеуіне әсер ететін алғашқы экологиялық апат «шарасы» еді.

Келешекте республика көлеміндегі аса ауыр экологиялық ахуал қалыптастыратын өнеркәсіп орындары да тура осы екінші бесжылдықта аймақ-аймақ бойынша шоғырлана бастады. ВКП(б) Қазақстан өлкелік сегізінші конференциясында (Алматы, 1934 жылғы 8-16 январь) «Қазақстанның екінші бесжылдықтағы өнеркәсіп саласындағы міндеттерінде»: «... мыс жөніндегі СССР-дің аса ірі кен орындары шоғырланған Қоңырат, Жезқазған, Бозшакөл, Белоусовское және Бұқтырма ... Одақтық қордың 52 проценті болды... Қарағанды іс жүзінде өзінің маңызы жағынан Одақтың үшінші көмір бассейніне айналды... Орал – Ембі бассейнінде мұнайдың мол қоры табылды... Арал теңізінің маңында сусыз сульфат табылды, Ақтөбе мен Қазалыдағы фосфориттің мол қоры... Балқаш мыс комбинаты... Ульба су электр станциясы... Шымкент қорғасын заводы... Алтайдың аса бай қазынасы... Шығыс Қазақстанды өркендету үшін Алтай өнеркәсібін кең дамыту... Ертіс су электр станциясын іске қосу... Қарағанды ГРЭС-і... Ертістің су ресурстарын пайдалану... Бетпақдаланы су-геологиялық және зооботаникалық жағынан зерттеу... Арал ауданының химия өнеркәсібін өркендетуді қамтамасыз ету үшін Арал теңізіне жақын маңдағы және оның солтүстігіндегі аралдардың ауданын түгелдей іздестіру және егжей-тегжейлі барлау жұмыстарын жүргізу... Маңғыстау түбегін және ондағы бар мұнай, марганец, темір, көмір және стронций кен орындарын зерттеу... Мұғаджар тауларының геологиялық және геохимиялық зерттеулерін ұйымдастыру... Онан көмір, никель, асбест, трепел және басқа да іздестіру, барлау жұмыстарын ұйымдастыру... Жоғары Ертісте, Балқашта, Каспий мен Арал теңіздерінде және Орал өзенінде жаңа ыңғайлы флоттар жасау» мәселелері бірінші кезекке қойылды.

Міне, осы аталған аймақтарға өнеркәсіптің тығыз шоғырлануы табиғи түрде экологиялық қауіпті ошақтарға айналды. Өкініштісі, осы қаулылар мен қарарларда қоршаған ортаны қорғау, су көздерін өнеркәсіптік ластанудан қорғау, өндіріс пен қала экологиясы, ауаның тазалығы сияқты адами мәселелер ауызға да ілінген жоқ. Оның есесіне, жоғарыдағы ауыр өнеркәсіптің ауыр жүгін көтеруге тиісті Сырдария, Ер-

тіс, Шу, Талас, Есіл өзендерінің мойнына мақта мен күріш дақылдарын он еселеп өсіре егу, оны сумен қамтамасыз ету, сондай-ақ Мырзашөл, Талас, Қаратал, Шу электр станциялары мен су қоймаларын салу сияқты «міндеттер» қосымша жүктелді. Сөйтіп, олар өзінің атырауларына ауыр экологиялық салмақ түсіре бастады.

Бұл жылдардағы баспасөз беттерінде табиғат, табиғи ортаны қорғау, өнеркәсіп қалдықтары, судың ластануы, атыраулардағы су деңгейі, кіші өзендердің суалуы, сортаң жер, жер эрозиясы деген сөздер мүлдем ұшыраспайды. Ондай ұсақ мәселелер «пысықтық» пен қарсылық жасау формаларына жатқызылды.

Бесжылдықтан бесжылдыққа бөлініп тас-талған СССР-дің даму жоспары мен Ұлы отан соғысы тұсында амалсыздан Қазақстанға көшірілген қорғаныс заводтары (мысалы, соғыс жылдарында әр 10 октың 9-ы Қазақстанда шығарылды) төндірген экологиялық қауіп жоғарыдағы өнеркәсіп орындары шоғырланған аймақтарда өсе берді. Ал Сырдарияның табиғи мүмкіндігінен тыс оған «мемлекеттік аса зор маңызы бар міндеттердің» жүктелуінің салдарынан Арал теңізі аймағы он бес-жиырма жылдың ішінде әуелі жергілікті, содан кейін республикалық, одан асқынып барып одақтық, ең соңында ЮНЕСКО-ның шешімімен «әлемдік экологиялық апат» аймағына айналды. Каспий теңізі мен Балқаш көлінің ластануы, Шымкент, Жамбыл, Өскемен, Қарағанды сияқты түрлі-түсті металлургия мен химиялық комбинаттар шоғырланған қалалар Кеңес одағындағы, кейбірі әлемдегі ауасы улы ең қауіпті «зонаның» тізіміне ілікті.

Мұндай аса ауқымды экологиялық қауіптің қалыптасуына Кеңес одағының мемлекеттік құрылымында табиғи тепе-теңдікті сақтауды, өнеркәсіп пен ауылшаруашылық саласындағы өндіргіш күштерді орналастыру мен шоғырландыру барысындағы табиғатты қорғау орындарының біртұтас пәрменді жүйесінің құрылмауында еді. 1948 жылы Табиғатты қорғау жөніндегі халықаралық ұйым құрылды. Оған КСРО 1953 жылы мүше болып енді. Алайда оның экологиялық шаралар қабылдауға, оның зардаптарының алдын алу мен жоюға, табиғаттың тепе-теңдігін жүйелі түрде зерттеп, реттеп отыруға еш ықпалы болмады. Аса қарқынмен екпіндей жайлаған экологиялық қауіп мемлекеттік мекемелерді де алаңдата бастады. Соған назар аудару мақсатында 1962 жылы «Қазақ ССР-нің табиғат қорғау заңы» алғаш рет қабылданды. Алайда аса

қуатты күшке ие және республикалардың мүддесімен есептеспейтін одақтық министрліктерге ол заңның пәрмені жүрмеді.

Ақыры бұл мәселенің асқынып бара жатуына байланысты одақтас республикалардағы табиғатты қорғау туралы қабылданған заңдардың негізінде 1972 жылы 20 қыркүйекте СССР Жоғары кеңесінің «Табиғатты қорғауды одан әрі жақсарту және табиғи ресурстарды тиімді пайдалану жөніндегі шаралары туралы қаулысы», 1972 жылы 29 желтоқсанда СОКП ОК мен КСРО Мемлекеттік кеңесінің «Табиғат қорғауды күшейту және табиғи ресурстарды пайдалануды жақсарту туралы» директивалық қарары» шықты. Жаңа қалыптасқан экологиялық жағдайға байланысты 1975 жылы «Қазақ ССР-нің табиғатты қорғау заңы» толықтырылып қабылданды. Бұл табиғат байлықтарын мемлекет тарапынан заң жүзінде

қорғауға алуға заңдық негіз қалады. Заңда жерді, жер қойнауын, суды, орманды, шалғынды, көк желектерді, қорықтарды, табиғи парктерді, шипалы жер-су көздерін, жабайы аңдар мен құстарды қорғау жөнінде арнаулы ережелер бекітілді».

Алайда бұл заңдар аса ірі өнеркәсіп орындары мен халық шаруашылығы комплексітері шоғырланған Әмудария мен Сырдария өзендерінің құйылуынан құралған, адам қолымен жасалған апаттың ең үлкені – Арал теңізінің суалуына, Каспий теңізі мен Балқаш көлінің деңгейінің түсуіне, олардың түрлі өнеркәсіптік қалдықтармен ластануына, жануарлар мен өсімдіктер әлемінің жойылуына, Дегелең, Азғыр, Капустин Яр, Сарышаған сияқты полигондардағы ядролық бомба мен зымырандарды сынауға тосқауыл қоя алмады.

Әдебиеттер

- 1 Байтұрсынов А. Құрметті оқушылар// Қазақ. – 1913, ақпан. №1, 2.
- 2 ЭКСПО 2017 ресми вебсайты // www.expo2017astana.com
- 3 Қазақстан Коммунистік партиясы съездерінің, конференцияларының және пленумдарының қарарлары мен шешімдері. – Алматы: Қазақстан, 1988. – Т. 1. – 412 б.
- 4 Қазақстан Республикасының Заң актілері мен Қаулы, Қарарлар жинағы.
- 5 Бейсенова Ә.С. Экология – ел тағдыры. – Алматы: Мектеп, 2006. – 208 б.
- 6 Оспанова Г.С., Бозшатаева Г.Т. Экология. – Алматы: Изд. Экономика, 2002. – 405 б.
- 7 Бозтаев К. Семей полигоны. Қайнар қасіреті. – Алматы: Қазақстан, 1997. – 296 б.
- 8 Карибжанова В.П. Критерии нравственно-экологической воспитанности. – Астана, 1998. – С. 18.
- 9 Карибжанова В.П. Педагогические основы взаимосвязи нравственного и экологического воспитания младших школьников: автореф. док. пед. наук. – Астана, 2001. – С. 47.
- 10 Карибжанова Б. Төменгі сынып оқушыларын экологиялық-рухани тәрбиелеу. – Алматы: Рауан, 1999. – 19-95 б.
- 11 Исламова К.И. Оқыту процесінде оқушылардың экологиялық мәдениетін қалыптастыру: автореф. пед. ғыл. канд. – Алматы, 2001. – 25 б.
- 12 Рамазанова А. Қазіргі қазақ публицистеріндегі адам мен табиғат қарым-қатынасы: дисс. филол. ғыл. канд. – Алматы, 1993. – 129 б.
- 13 Құрманбаева А.Ә. Арал және Семей экопроблемаларының жазылуы. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 21-32 б.
- 14 Назарбаев Н. Глобальная энергоэкологическая стратегия устойчивого развития в XXI веке. – Астана-М.: Экономика, 2011. – 368 б.
- 15 Назарбаев Н. Стратегия ресурсосбережения и переход к рынку. – М.: Машиностроение, 1992. – 352 с.

References

- 1 Baytursynov A. Kurmetti okushylar // Kazakh. – 1913, Akpan. №1, 2.
- 2 EXPO 2017 resmi websites // www.expo2017astana.com
- 3 Kazakhstan Kommunistik partiyasy sezderinin, konferentsiyalarynyn zhane plenumdarynyn qararlary men sheshimderi. – Almaty: Kazakhstan, 1988, Vol.1. – 412 b.
- 4 Kazakhstan Respublikasynyn Zan aktileri changed Kauly, Qararlar zhinagy.
- 5 Beisenova A.S. Ecology – el tagdyry. – Almaty: Mektep, 2006. – 208 b.
- 6 Ospanov G.S, Bozshataeva G.T Ecology. – Almaty: Publishing. Economics, 2002. – 405 b.
- 7 Boztaev K. Semey polygony. Kaynar kasireti. – Almaty: Kazakhstan, 1997. – 296 b.
- 8 Karibzhanova V.P. Kriterii нравstxennogo-ecologicheskogo vospitannosti. – Astana: 1998 – 18 b.

- 9 Karibzhanova V.P. Pedagogicheskie osnovy vzaimosvyazi npravstvennogo i ecologicheskogo vospitaniya mladshih shkolnikov. Aftoreferat – Astana, 2001. – S. 47.
- 10 Karibzhanova B. Tөmengi synyp okushylaryn ekologiyalyk-ruhani tarbieleu. – Almaty: Rauan, 1999. – 19-95 b.
- 11 Islamova K.I. Okytu protsesinde okushylardyn ekologiyalyk madenietin kalyptastyru: Abstract. ped.gyl.kand. – Almaty, 2001. – 25 b.
- 12 Ramazanov A. Kazak Modern Pentathlon publitsisterindegi adam changed Tabigat karym-katynasy: diss. Philology. gyl. cand. – Almaty, 1993. – 129 b.
- 13 Kurmanbaeva A.A. Aral zhane Semey ekoproblemalarynyn zhazyluy. – Almaty: Kazakh University, 2004. – B. 21-32.
- 14 Nazarbayev N. 14 Global Energy Strategy for Sustainable Development in the XXI century. – Astana-M.: Economics, 2011. – 368 b.
- 15 Nazarbayev N. resource strategy and the transition to a market economy. – M.: Engineering, 1992. – 352 p.